

Fransız ve Türk Laiklik Anlayışlarının Karşılaştırılması

Ali Ulusoy*

Laiklik, dinsel olmayan (seküler) alan ile dinsel alan arasındaki ilişkinin düzenlenmesi için devlet tarafından kullanılan özel bir tekniktir. Fransız Devriminin bir ürünü olan ve tarihsel süreçte bu ülkeye özgü bir kurum olarak ortaya çıkan laiklik, bu devrimden birçok açıdan esinlenmiş olan Türk Cumhuriyet Devrimiyle Türkiye'deki toplumsal hayata da girmiştir.

Fakat laikliğin hem hukuksal yorumu açısından, hem de ideolojik işlevi yönünden bu iki ülkede farklı algılandığı gözlemlenmektedir. Bu çalışmanın amacı, laikliğin her iki ülkedeki uygulamasının ortak özelliklerini ve farklarını ortaya koyarak karşılaştırmaktır.

I. Ortak Özellikler:

Laiklik her iki ülkede de, bir yandan diğer ülkelerden farklı olarak teknik bir hukuksal kurum olarak kabul edilmekte, diğer yandan ideolojik anlamda geçmişte cumhuriyeti **kurma ve yerleştirme** günümüzde ise cumhuriyet ideolojisini (hayat ve düşünce tarzını) **koruma** misyonuyla görevlendirilmektedir.

1. Laiklik Her İki Ülkede de Teknik Bir Hukuksal Kurumdur:

Laiklik ilkesine hem Fransız hem de Türk Anayasasında yer verilmiştir. 1958 tarihli ha-

*Dr., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim elemanı.

len yürürlükteki Fransız Anayasasının 1. maddesi Fransa Cumhuriyetinin laik bir cumhuriyet olduğunu açıkça belirtmekte¹, 1982 Türk Anayasası 2. maddesinde de Türkiye Cumhuriyetinin “laik ve sosyal bir hukuk devleti” olduğu vurgulanmaktadır.

Böylece laiklik ilkesi her iki ülkede de pozitif bir hukuk kuralı olarak ortaya çıkmakta ve hatta pozitif hukuk kurallarının hiyerarşik olarak en üst normu olan anayasal bir hüküm olma özelliği taşımaktadır.

Aslında Fransa dışındaki batı ülkelerinin hukuklarında teknik anlamda laiklik ilkesine yer verilmemektedir. Bu ülkeler tarihsel olarak bu ilkeyi tanımadıkları gibi ihtiyaç da duymamışlardır. Çünkü din ve vicdan özgürlüğü ve bunun objektif sınırları ile din ve devlet ilişkisini düzenlemişlerdir. Tarihsel süreçte de bu ülkelerdeki dinsel kurumlar ve özellikle Protestan Kilisesi modern gelişmelere iyi adapte olmuş ve kendilerini devamlı yenileyerek kamusal alanda meşru bir yer edinmiş ve ayrıca siyasal iktidarı doğrudan veya dolaylı olarak elde tutma amacından erken vazgeçip onun bir tür yardımcısı veya tamamlayıcısı olmayı yeğlemişlerdir².

Bu noktada dikkat çekmek gerekir ki referansını dinde olduğu gibi tanrıdan değil akil-

dan alan ve bireysel ve toplumsal hayattaki birçok olguyu tarihsel süreçte dinsel alandan soyutlayan **sekülerleşme**yle, bu sonuncunun dinle ilişkisini düzenleyen özel bir teknik olan laikliği birbiriyle karıştırmamak gerekir. Sekülerleşme *evrimsel* bir süreçle oluşurken, laiklik ortaya çıkışı açısından *devrimsel* bir nitelik taşır.

Bütün batı ülkeleri bu sekülerleşme sürecinden geçmişler, fakat bunlardan yalnızca Fransa laiklik ilkesini kullanarak bu sekülerleşme sürecini devrimsel bir yöntemle hızlandırma yoluna gitmiştir. Bunun nedeni ise Fransa'da Kilisenin, aşırı tutucu yapısı yüzünden siyasal iktidarı dolaylı olarak kullanmaktan vazgeçmemiş olması ve bunun sonucu olarak Fransız devrimcilerinin, Fransa'nın sekülerleşme sürecinde geri kalması yüzünden modern gelişmelere adapte olamaması ve dolayısıyla, örneğin, İngiltere gibi güçlü bir devlet olamamasının sorumlusunun Kilise olduğuna inanmalarındır.

Türk Cumhuriyet Devrimcilerinin de, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının en önemli sorumlusunun modern gelişmelere adapte olamayan din kurumu olduğunu düşüncelerinin laiklik ilkesini kabul etmelerinin en başta gelen gerekçesi olduğu savunulabilir.

Böylece laiklik, her iki ülkede de politik bir olgu olmasının yanında teknik bir hukuk kuralı olarak kabul edilmiş ve hatta kolayca bertaraf edilememesi için anayasa metinlerine dahil edilmiştir.

2. Laiklik Her İki Ülkede de İdeolojik Bir Araçtır:

Fransa'da laiklik oluşum aşamasında, baskın dinin sıkı bir biçimde denetlenebilmesi için devlet tarafından başvurulmuş bir aygıtı ifade ediyordu. Baskın dinin denetlenmesinin temel nedeni ise, tarihsel olarak ulusal birliğin sağlanması veya ulus-devlet olma amacı, diğer bir anlatımla bir **millet** yaratma amacına kat-

kıdır. Böylece ülkedeki baskın din baskı altına alınarak diğer dini inançlara da varolma güvencesi sağlayıp, onların da kendilerini o millete ait hissetmeleri sağlanmak istenmiştir. Komşu İtalyan ve İspanyolların da Katolik oldukları dikkate alınırca, belirli bir dine aidiyet unsuru, Fransız milleti oluşturmak için belirleyici bir faktör niteliğinde değildi.

Öte yandan, özellikle ekonomik ve kültürel alanda çok etkin fakat sayıca azınlıkta olan Yahudiler ve Protestanların kendilerini Katoliklerle eşit konumda hissedebilmeleri için din birliği, Fransız ulus-devlet anlayışı için elverişli bir unsur değildi. Almanlarda olduğu gibi belirli ve somut bir ırk bulunmadığı için ırk birliğine de başvurulamıyordu. Dolayısıyla, laiklik bir Fransız Ulusu oluşturmak için gerekli bir araçtı. Böylece, laiklik sayesinde belirli bir dine ait olma (Katoliklik), Fransız milletini oluşturan temel elementler arasına alınmayarak hem komşu İtalyan ve İspanyol milletleri Fransız milletinden ayırdedilebilmiş, hem de ülkedeki Yahudi ve Protestanlar soyutlanmamıştır. Fransız milletini oluşturan temel elementler ise *dil birliği* ve *kader birliği* veya *Fransız olma bilinci* olarak belirlenip kabul ettirilmiştir.

Günümüz Fransasında laikliğin bu millet oluşturma, yani *cumhuriyeti kurma* fonksiyonu yerini oluşturan milletin niteliğini koruma yani *cumhuriyeti devam ettirme* fonksiyonuna bırakmıştır. Zira, özellikle Arap, Afrika ve Ortadoğu kökenli göçmen kültürü, tutucu cumhuriyetçi çevrelerce cumhuriyet ideolojisi/hayat tarzı için bir tehdit olarak algılanmaktadır³. Bunun sonucu olarak, laiklik bu tehdide karşı cumhuriyet ideolojisini koruyucu tedbirleri meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanılmaktadır⁴.

Bu bağlamda, halen en büyük iki merkez sağ partiden biri olan UDF'in lideri olan F. Bayrou, Milli Eğitim Bakanlığı döneminde çıkardığı bir sirkülerde, laikliğin milli birlik ve beraberliğin sağlanması ve dolayısıyla bir

millet oluşturmak için gerekli bir araç olduğunu, zira inanç birliği olmayan bir toplumda değişik dinsel inanca mensup gruplar kendi inançları yönünde kendilerine özgü kurallar ve kültürlerle yaşayarak sadece basit bir birlikte yaşama amacı güderek yaşarlarsa o toplumda kader birliği olamayacağını ve o toplumun bir millet oluşturamayacağını belirtmiş ve bunun için laikliğin özellikle okullarda bu farklı dinsel grupların birbirleriyle tarafsızlık (*neutralité*) kuralları içinde kaynaşmaları yönünde bir araç olması gerektiğine işaret etmiştir.⁵

Bu noktada bazı yazarlar, günümüzde Fransız laiklik anlayışının eski etkisini kaybettiğini, zira artık inanç özgürlüğünü sınırlayan bir faktör olmaktan çıktığını ve bu yüzden bu ilkenin ortadan kaldırılabileceğini savunanlara karşı, laikliğin bu cumhuriyeti koruma fonksiyonunun varolmayı sürdürmesi için yeterli bir gerekçe olduğunu ileri sürmektedirler.⁶

Laiklik Türkiye’de de bir millet oluşturmak için kullanılan araçlardan biridir. Zira laiklik ilkesi baskın dinin, teorik olarak bu dine mensup fakat onu daha ılımlı yorumlayanlar ve şekil kurallarını kısmen yerine getirenler veya hiç yerine getirmeyenler ve öte yandan baskın dinin baskın mezhebine dahil olmayanlar üzerinde baskı kurmasını engelleyici bir faktör olarak kullanılmıştır.

Diğer yandan, bu ilke bir millet oluştururken din yani ümmet kriterini kullanmak için başvurulan bir araçtı. Zira aksi bir durum eski Osmanlı Devleti sınırları içindeki tüm Müslümanların Türk Milletine dahil edilmesini gerektirirdi ki devrimciler bunu istemiyordu. Aslında Türk Cumhuriyet Devrimcileri millet oluşturma sürecinde güney ve kuzeyde ayrı kriterler kullanmışlardır. Güneyde ırk ve özellikle dil kriteri kullanılırken⁷ kuzeyde ise din kriteri uygulanmıştır.⁸

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş döneminde bir millet oluşturma aracı olarak kullanılmış olan laiklik, günümüzde tıpkı

Fransa’da olduğu gibi cumhuriyet ideolojisi-ni/hayat tarzını koruma amacına hizmet eden bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu bağlamda laikliğe biçilen misyon cumhuriyetin kurulması döneminde mutlak bir nitelik taşıyan ve daha sonraki süreçte göreceli bir hal alan tüm toplumsal alanlardaki sekülerleşmenin önündeki bütün engelleri sert bir şekilde bastıran fiilleri meşrulaştırma aracı olmaktadır.

II. Farklı Yönler:

Uygulamada laikliğin hem hukuksal yorumu açısından hem de ideolojik işlevinin uygulanma yöntemi açısından Fransa ve Türkiye arasında önemli farklar bulunmaktadır.

1. Laikliğin Hukuksal Yorumundaki Farklar:

Laiklik günümüz Fransız hukukunda din ve vicdan özgürlüğünün reel ve rasyonel olarak sağlanmasına hizmet eden bir araç olarak kabul ediliyorken, Türk pozitif hukuk uygulamasında din ve vicdan özgürlüğünün *sınırlanması* için kullanılan bir araç niteliğindedir.

Fransız pozitif hukukunda laiklik inanç özgürlüğü ile kamu hizmetlerinin gerekleri arasında bir denge kurma aracı olarak görülmektedir. Hatta uygulamadaki laiklik anlayışının bunlardan birincisine yani inanç özgürlüğüne öncelik verme eğiliminde olduğu söylenebilir.⁹ Laikliğin işlevini din ve ibadet özgürlüğünün kısıtlanmasından ibaret sayan 19. yüzyıl Jakoben laiklik anlayışının artık eskidiği ve günümüzdeki işlevinin, kamu düzenine ve kamu hizmetlerinin normal işleyişine zarar verilmemesi şartıyla, dinsel inançların gereklerinin yerine getirilmesinin reel ve rasyonel olarak sağlanması olduğu kabul görmektedir.¹⁰

Günümüz Fransız yargısı da, din ve vicdan özgürlüğünün tek sınırının kamu hizmetlerinin düzgün işleyişinin engellenmesi ve kamu düzeninin sağlanması olduğunu benimsemekte¹¹ ve örneğin, bir dinî inanca aidiyeti sem-

bolize eden bir işaretin salt taşınması fiilinin, bu taşıma somut olayda kamu hizmetini aksatmıyorsa ve kamu düzenini bozmuyorsa, laikliğe aykırı olmadığına hükmetmektedir.¹²

Türk pozitif hukuk uygulamasında ise laikliğin din ve ibadet özgürlüğünün sınırlanmasına hizmet eden hukuksal bir araç olarak algılandığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Türk Anayasa Mahkemesi laiklik ilkesini hem tüm hak ve özgürlüklerin genel bir sınırı olarak görmekte,¹³ hem din ve vicdan özgürlüğünün bir antitezi gibi düşünmekte¹⁴ ve hatta onu mevcut dinlere alternatif bir tür *modern din* gibi lanse etmekte,¹⁵ hem de daha genel olarak, laikliğin işlevinin din ve ibadet özgürlüğünün sınırlanmasından ibaret olduğunu benimsediği izlenimi vermektedir.¹⁶

Türk yargısı, Fransız yargısının aksine, okullarda türbanın salt taşınması fiilinin, somut olayda kamu düzenini bozucu ve kamu hizmetini aksatıcı olarak kullanılmasa bile, laiklik ilkesine aykırı olduğuna hükmetmekte¹⁷ ve böylece dini bir inancın sırf ifade edilmesini, bu ifade etmenin sonuçlarının hukuka aykırı olup olmadığını dikkate almadan, laikliğe aykırı bularak, 19. yüzyıl Fransasının Jakoben laiklik anlayışını çağırıştıran oldukça sert ve şekilci bir laiklik anlayışını benimsemektedir.

2. Laikliğin İdeolojik İşlevinin Uygulanma Yöntemindeki Farklar:

Laiklik Fransa'da değişik kültürel ve etnik grupların cumhuriyet ideolojisine entegrasyonu için bir **savunma aracı** olarak kullanılırken, Türkiye'de cumhuriyet ideolojisini diğer ideolojilerden korumaya yönelik olarak kullanılan bir **saldırı aracı** görünümündedir. O halde laiklik son tahlilde her iki ülkede de cumhuriyet hayat tarzını korumak için bir araç niteliğindedir. Fakat bu koruma yönteminin Fransa'da pasif bir yapısı olmasına rağmen Türkiye'de oldukça aktif bir özellik taşıdığı söylenebilir.

Fransız yöntemi laikliği cumhuriyet ideolojisini/hayat tarzını savunma aracı olarak kullanırken, bu hayat tarzına alternatif oluşturabilecek veya onu potansiyel olarak tehdit edebilecek özellikle dinsel kaynaklı değişik kültürlerle ılımlı yaklaşmakta, onları önce geniş bir daire içine alıp daha sonra bu daireyi yavaş yavaş küçülterek kendi bünyesinde eritmeye çalışmaktadır.

Entegrasyon yöntemi olarak adlandırılan ve her derde deva bir kavram olarak bütün siyasî görüşlerce sahiplenilen bu kavram "zorla kimlik değiştirme" ve "asimilasyon" yöntemlerine göre daha yumuşak bir çözüm önerisidir.

Küçük bir parçanın ılımlı ve rasyonel yöntemlerle büyük bir parçayla bütünleştirilmesi anlamına gelen entegrasyon kavramı aslında işlevsel bir yöntemdir. Plüralist anlayışın reel olarak tek ciddi alternatifi olan bu entegrasyon anlayışı temelde monist bir özellik taşır ve tek bir tür ideolojiyi/hayat tarzını empoze eder. Alternatif kültürlerin, dinsel ve etnik çeşitlilik taşıyan grupların Fransız cumhuriyet ideolojisinde bütünleşmelerini öngörür. Fakat bu bütünleşme, günümüz demokrasi kuralları çerçevesinde otoriter yani baskıcı yöntemle zorla kimlik değiştirme şeklinde olamayacağı için ikna yöntemini ve önce yumuşak yaklaşarak kendi içine kabul sonra farketirmeden kendi bünyesinde eritme yöntemini benimseyen entegrasyon kavramı keşfedilmiştir.

Böylece varılmak istenen amaca (*cumhuriyet anlayışını koruma*) ulaşma şansı çok daha yüksek olmakta ve zaten bir plüralist kültürden yoksun olan Fransız demokrasi geleneğinde değişik kültürel, dinsel ve etnik gruplar arasındaki sert bir asimilasyoncu yöntemden doğabilecek kutuplaşma ve çatışma olasılığı en aza indirilmektedir.

Türkiye'de uygulanan yöntemde ise Fransız yönteminin tam aksi bir durum söz konusudur. *Hiperaktif* bir laiklik anlayışını benimseyen bu yönteme göre dinin antitezi

olarak algılanan laikliğe biçilen misyon, dinin toplumsal boyuttaki her türlü etkisinin yasaklanması ve onun kişinin içsel alanına hapsedilmesi. Bu yöntemde laiklik bir tür modern din gibi düşünülmekte ve baskın din olan İslam'ın çağın koşullarına uymayan kurallarının yadsınması ve modern hayata uyarlanması dan ibaret olan bir “*light*” *İslam dini versiyonu* oluşturulmaya çalışılmakta ve bu durum cumhuriyet ideolojisi/hayat tarzı olarak öngörülmektedir.

Belirlenen bu cumhuriyet anlayışına karşı çıkabilecek potansiyel gruplara karşı aslında bir savunma içgüdüleriyle karşı çıkmakta ve “en iyi savunma saldırıdır” anlayışıyla, ılımlı ve dolaylı bir yöntem değil, sert ve saldırgan bir yöntem uygulanmakta ve saldırı silahı olarak da laiklik ilkesi kullanılmaktadır.

Sonuç

Fransız ve Türk laiklik anlayışları arasında laikliğin her iki ülkede de teknik bir hukuksal kurum olması ve her ikisinde de ideolojik bir araç olarak kullanılması yönlerinden benzerlikler bulunmaktadır. Fakat bu kavramın hem hukuksal yorumunda, hem de ideolojik işlevindeki uygulama yöntemlerinde her iki ülke arasında önemli farklar da olduğu gözlemlenmektedir.

Hangi ülkedeki laiklik anlayışının daha iyi olduğu konusunda bir değer yargısında bulunmak kuşkusuz oldukça güçtür. Yine de bu karşılaştırmada objektif kriterler belirlenip bunlara göre bir yargıya varılabileceği veya en azından bir fikir sahibi olunabileceği düşünülebilir. Buna göre her iki ülkenin laiklik anlayışları **işlevsellik** ve **meşruluk** kriterleri çerçevesinde değerlendirilebilir.

İşlevsellik kriterine göre, laikliğin getirilme amacı her iki ülkede de aynı olduğuna göre (*cumhuriyeti korumak için ideolojik ve hukuksal bir araç*), hangi ülkedeki anlayışın bu amaca daha iyi hizmet ettiği tartışılmalıdır.

Bu bağlamda, Türk laiklik anlayışının işlevsel olduğunu söyleyebilmek oldukça zordur. Zira laiklik dayanak olarak kullanılarak ve asıl amacın dışına çıkılarak hedef büyütülmüştür. Toplumumuzda dini inanç gereği olma ve gelenekselleşmiş bir giyinme alışkanlığı olma özelliği birbirine karışmış olan başörtüsü, laiklik karşıtlığının simgesi olarak lanse edilmiş ve sonuçta başörtüsü laiklikle özdeşleştirilerek halkın çoğunluğunu oluşturan din konusuna duyarlı, özellikle siyasal İslam ve merkez sağ eğilimli kesimlerle laikliğin temel ilke ve kurallarında minimum bir uzlaşma oluşturma şansı önemli ölçüde azaltılmıştır. Daha da kötüsü toplumun değişik kesimleri arasında bir kutuplaşma ve hatta çatışma olasılığı güçlendirilmiştir.

Diğer yandan, bu doğrudan saldırmacı yöntem din konusuna duyarlı kesimin daha da radikalleşmesine neden olmakta ve onların en azından ılımlı kesimleriyle uzlaşma olasılığını her geçen gün azaltmakta ve son tahlilde toplumsal barışı tehdit etmektedir.

İlimli ve “endirekt eritmeci” Fransız entegrasyon anlayışı ise en azından toplumsal bir kutuplaşma ve çatışmayı önlemekte ve çözüm için rasyonel bir perspektif sunmaktadır.

Soruna **meşruluk** açısından yaklaşıldığında da ortaya benzer bir sonuç çıkmaktadır. Günümüzde toplumsal bir soruna ilişkin bir çözüm yöntemi sözkonusu olduğunda, bu yöntemin meşru olması için evrensel olarak kabul görmüş minimum demokratik normlara uygun olması gerekmektedir.

Tüm demokratik ülkelerde insanların dinsel inançlarını ibadet ve diğer yollarla, kamu düzenini bozmadıkça, her zaman ve her yerde ifade edebilmeleri din ve vicdan özgürlüğünün bir gereği olarak benimsenmektedir. Laikliğin anayasal bir ilke olarak benimsendiği Fransa’da bile bu ülkenin din ve vicdan özgürlüğünü sınırlama işlevi terkedilmiştir.¹⁸

Bu durumda, Türk laiklik anlayışının anti-dinci bir yaklaşım sergiliyor gibi bir izlenim yaratması evrensel minimum demokratik normlarla bağdaşmamakta ve dolayısıyla meşruluğu tartışmalı olmaktadır.

NOTLAR

1. "La France est une république indivisible, laïque, démocratique et sociale..."
2. Jacques Zylberberg: "Laïcité, connais pas : Allemagne, Canada, Etats-Unis, Royaume-Uni", *Pouvoirs*, 1995, no. 75, s. 49-51.
3. Bkz. kamuoyunda önemli ağırlıkları olan tutucu cumhuriyetçi aydınlar E. Badinter, R. Debray, A. Finkelraut, E. De Fontenay ve C. Kinzler tarafından imzalanan, Conseil d'Etat (Danıştay)'nın okullarda türban takmaya kural olarak izin veren içtihadını bu açıdan eleştiren bildiri: *Le Nouvel Observateur*, 28 Kasım 1996.
4. Claude Durand-Prinborgne: *La Laïcité*, Dalloz, Paris, 1996, s. 150.
5. 20 Eylül 1994 tarihli *Bayrou* Sirküleri.
6. Durand-Prinborgne: *age*, s. 150.
7. TC sınırları dışındaki Kerkük ve Musul Türkmenlerinin Türk sayılması ve buna karşın TC sınırları içerisinde kalan Arap ve Kürt kökenlilerin kendi kültürlerinin yadsınıp Türk kültürüne entegre edilmeye çalışılması.
8. Türkçe konuşmayan Balkan ve Kafkaslardan gelen Slav kökenli Müslümanların Türk olarak benimsenmesi.
9. Yves Madiot: "Le juge et la laïcité", *Pouvoirs*, 1995, no. 75, ss. 82-83.
10. Alain Bergounioux: "La laïcité, valeur de la République", *Pouvoirs*, 1995, no. 75, s. 25; Alain Finkelraut: "La laïcité a l'épreuve du siècle", *Pouvoirs*, 1995, no. 75, s. 54, 56-57; René Rémond: "La laïcité et ses contraires", *Pouvoirs*, 1995, no. 75, s. 15; Durand-Prinborgne: *age*, ss. 87-88.

11. Bkz. Örneğin Conseil d'Etat'nın 27 Kasım 1989 tarihli okullarda türban takmanın laikliğe aykırı olup olmadığını hakkındaki görüşü: *AJDA*, 1990, s. 39. (Fransız Danıştay bu görüşünde inanç özgürlüğünün öğrencilerin okul içinde de teşhir ve ifade edebilmelerini de kapsadığını ve türban takmanın kural olarak laikliğe aykırı olmadığını belirtmiştir)

12. CE, 12 Kasım 1992, Kheroua; 20 Mayıs 1996, Mabhour; 20 Mayıs 1996, Ministre de l'Education Nationale, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche/ M. Ali; 3 Temmuz 1996, Houta; TA Grenoble, 3 Ekim 1996, Hind et Nabila Kourrad.

Somut olayda hizmeti aksattığı için bir dine aidiyetin ifade edilmesinin laikliğe aykırı bulunduğu kararlara örnek: CE, 14 Mart 1994, Yılmaz : okuldaki yüzme, dans ve müzik derslerine dinsel nedenlerle girmeyi reddeden öğrencinin fiili; 10 Mart 1995, Aukili; TA Poitiers, 28 Haziran 1995, Mohamed Mechali: beden eğitimi dersine türbanla katılmak isteyen öğrencinin fiili.

13. "laiklikle bağdaşmayan özgürlük savunulamaz ve korunamaz (AMKD, S. 25, s. 152)", "laikliği ortadan kaldıran ya da zedeleyen bir özgürlük ya da özerklik geçerlik kazanamaz (AMKD, S. 25, s. 156)".

14. "laiklikle vicdan özgürlüğü karıştırılarak dinsel giyinme özgürlüğü savunulamaz (AMKD, S. 25, s. 154)".

15. Laiklik " siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın çağdaş düzenleyicisidir (AMKD, S. 25, s. 145)".

16. "laiklik ilkesinin açıkça kabulüne karşın yurttaşların dinsel inançlarına asla karışılmamış, ibadetleri sınırlanmamıştır (AMKD, S. 25, s. 143)".

17. AYM, 7.3.1989, E. 1989/1, K. 1989/12, *AMKD*, S. 25, s. 133; 9.4.1991, E. 1990/36, K. 1991/8, *AMKD*, S. 27, C. 1, s. 309; D. İDDGK, 17.6.1994, E. 93/61, K. 94/327, *DD*, S. 90, 1996, s. 140; 8. D, 12.2.1987, E. 86/105, K. 87/63, *DD*, ss. 88-89, 1988; 8. D 5.7.1993, E. 92/3342, K.93/261; 8.D, 13.11.1992, E.92/609, K.92/2809; 8.D, 9.12.1997, E. 95/4731, K. 97/3847, *THED*, Aralık 1998, s. 27.

18. Madiot, *agm.*, ss. 79-83.